

Öndverðarnes

Samantekt um minjastaði v/ stækkunar Grímsnesveitu

Birna Lárusdóttir

**Fornleifastofnun Íslands
FS170-02021
Reykjavík 2002**

1. Inngangur

Í byrjun apríl 2002 fór Fornleifavernd ríkisins fram á að gerð yrði grein fyrir áhrifum stækkunar Grímsnesveitu á minjastaði á deiliskipulagsreit í Öndverðarnesi í Grímsnesi. Í framhaldi af því hafði VSÓ-ráðgjöf samband við Fornleifastofnun Íslands. Árið 2000 hafði farið fram fornleifaskráning í landi jarðarinnar og þ.a.l. lágu upplýsingar um minjastaði fyrir. Ákveðið var að gera dálitla samantekt um allar fornleifar inni á deiliskipulagsreitnum, hugsanleg áhrif framkvæmda á þær og hvað bæri helst að varast í framhaldi af því.

Til stendur að bora tilraunaholur austan við gamla bæjarstæðið. Auk þess verða holur boraðar víða um túnið, vegir lagðir að sumum þeirra og dælustöð byggð vestan bæjarins. Sumar af þessum framkvæmdum hafa verið hafnar án umsagnar um fornleifar. Því er ekki óhugsandi að einhverjum minjastöðum hafi verið raskað nú þegar.

Fornleifaskráningin árið 2000 var unnin af Birnu Lárusdóttur undir stjórn Orra Vésteinssonar, fornleifafræðings. Úrvinnsla gagna og eftirfarandi mat var unnið undir leiðsögn Adolfs Friðrikssonar fornleifafræðings. Heimildamaður var Halldóra Bjarnadóttir f. 1918 í Öndverðarnesi.

2. Löggjöf um minjavernd

Á undanförunum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Fornleifaskráning er bundin skipulagsgerð í þjóðminjalögum (nr. 107/2001) en þar segir í 11. gr.: "Skylt er að fornleifaskráning fari fram áður en gengið er frá svæðisskipulagi, aðalskipulagi eða deiliskipulagi eða endurskoðun þess og skal sá sem ber ábyrgð á skipulagsgerð í samræmi við skipulagslög standa straum af kostnaði við skráninguna". Samkvæmt 10. grein þjóðminjalaga eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema með leyfi FVR.

Er þessi fornleifakönnun í anda þeirra markmiða sem sett hafa verið þesari löggjöf. Mat á áhrifum skipulags á fornleifar gerir kröfur um fjölpætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn, enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Til fornleifa teljast hvers kyns leifa fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar

- hvers kyns, svo sem kirkjna, bænahúsa og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
 - c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
 - d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
 - e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
 - f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
 - g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
 - h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
 - i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Að jafnaði skal telja minjar 100 ára og eldri til fornleifa.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu hefur verið fylgt við fornleifaskráninguna. Ef mannvistarleifar sem falla undir ofangreinda skilgreiningu finnast á fyrirhuguðu framkvæmdasvæði, þá þarf að leita heimildar til að hreyfa við þeim. Í 13. gr. Þjóðminjalaga segir m.a.: „Nú finnast fornleifar sem áður voru ókunnar og skal finnandi þá skýra Fornleifavernd ríkisins frá fundinum svo fljótt sem unnt er... Ef fornleifar finnast við framkvæmd verks skal sá sem fyrir því stendur stöðva framkvæmd uns fengin er ákvörðun Fornleifaverndar ríkisins um hvort verki megi fram halda og með hvaða skilmálum.“

3. Fornleifaskrá.

Hér á eftir fylgir listi yfir þá minjastaði sem þekktir eru inni á deiliskipulagsreitnum. Þeir eru númeraðir eftir skráningarkerfi Fornleifastofnunar Íslands. Textinn er tekinn beint upp úr skýrslunni *Fornleifaskráning í Grímsnesi II* (FS138-99062).

ÁR-435 Öndverðarnes

50 hdr. 1570, 1708, 32,5 hdr. 1847. Bændaeign. "Grímr fór til Íslands ok nam Grímsnes allt upp til Svínvatns ok bjó í Ondurdunesi fjóra vetre, en síðan at Búrfelli." Landnámabók (S/H), ÍF I, 387. [1356]: "Jtem gafust med lijkama þoroddz j onndurdunesi vj ær." - DI III, 113 (máldagi Snjófuglstaðakirkju í Grímsnesi). 1397: "Kirkia hins heilaga Stephani j Ondverdznesi aa .ij. kyr. tvo stackseingi j Floamyri nære Bar. ... portio Ecclesie"

vmm .ix. ar næstu er Pall hefur buid .xvii. aurar. Jtem vmm næstu .vj. ar .xvii. aurar." - DI IV, 94. 31.3.1475 selur Guðmundr Ívarsson, með samþykki Guðrúnar Jónsdóttur konu sinnar, Margréti Vigfúsdóttur Öndverðunes fyrir 40 hdr. - DI V, 779. 22.5.1504 eru Pétri Sveinssyni bónda á Öndverðarnesi dæmdar bætur fyrir barsmiðar sem hann hlaut af Sigurði Egilssyni á hreppstjórnarþingi haustið áður nema Sigurður sverji sjöttareid - DI VII, 692-94. Sumarið 1554 selur Tómas Gunnarsson Jóni Gíslasyni 12,5 hdr í Öndverðarnesi í Snafhólskirkjusókn - DI XII, 741. um 1570: "Hálfkirkian í Öndverðarnese. a tuo Staxeingi í Floamijre. nærre Bar ... Jtem Jordin Sialf Lc." - DI XV, 645. um 1570 átti Hróarsholtskirkja í Flóa "xij hesta við i Aundverðarnesssköge og xij vngneijtabeit a sumar." - DI XV, 657. 1708: "Hjer hefur að fornu hálfkirkja verið. og voru hjer tíðir veittar um þá stund sem hjer bjó sál. Margret Oddsdóttir biskups" Hjáleigurnar Suður- og Norðurhjáleigur eru taldar með jörðinni. JÁM II, 350-351. 1708: Í Alviðru er "Eldiviður ... tilkeyptur austan yfir Sog i Öndvörðarness skógi, ... Ljást fyrir skógarbrúkunina slægjur aftur ábúendum Öndverðarness." JÁM II, 390. "Hálfkirkja var í Öndverðarnesi fram undir 1700." Sunnlenskar byggðir III, 142.

1920: Tún 5,3 ha, þar af slétt 5/6. Garðar 1288 m².

16.2.1567 ber sr. Björn Ólafsson sem var 9 ár á Snæfuglsstöðum vitnisburð um landamerki Snæfuglsstaða: "J fyrstu millum Andverðarness. framan wr Kambe og sionhendig i Kolgraffarhöl. Og vr Kolgraffarhöl og vtj fuglstapa þuffuna ä Finnaheide. þä wr þuffunne i Fared. Enn ä mille Mideingis og fyrrgreindra Snæfulgstaða er so landamerkiuum haattad. wpp epter fare og vr farbotne i Tiarnarhöla. Wr Tiarnarhölum i Grähellu i Markarbreckum." DI XIV, 580-81.

Á örnefnakorti sem til er af bænum eru merktar "beðasléttur" í túni um 50 m norður af bæ. "Bærinn stendur á bungumynduðum ás. Túnið liggur umhverfis bæinn að hraunjarinum að vestan og norðan en austan við taka við mýrar með lyngholtum niður að Hvítá. Kjarri vaxið hraun er vestur að Sogi. [...] Frá Sogsbrú upp að Álfvatni liggur landspilda sú sem Tryggvi Gunnarsson gaf Ungmennafélagi Íslands og nefnist Þrastaskógur. Golfvöllur er nú í Öndverðarnesi. Vesturhluta jarðarinnar gaf Magnús Jóhannesson í Alviðru Árnessýslu og Landvernd árið 1973. Hinn helmingur jarðarinnar er í eigu Múrarafélags Reykjavíkur. Mikil sumarhúsabyggð hefur risið á báðum helmingum jarðarinnar hin síðari ár." Segja má að venjulegur búskapur hafi lagst niður um 1962. Sunnlenskar byggðir III, 142.

Nú hefur Öndverðarnesstúni verið breytt í golfvöll.

ÁR-435:001 Öndverðarnes bæjarhóll bústaður 64°00.591N 20°55.420V

Bæjarhóllinn er vestan við heimkeyrsluna þar sem hún endar á malarplani. Austan við planið eru gömul útihús sem nú hefur verið breytt í golfskála. Túnið sunnan og norðan bæjarhóls er nú golfvöllur. Vestur af núverandi íbúðarhúsi er garðblettur og telst að líkindum til bæjarhólsins. Land lækkar frá bæjarhól til allra átta.

Á hólnum, einkum eystri hluta hans, stendur íbúðarhús sem byggt var 1943. Byggt var við það síðar og er aðeins kjallari undir viðbyggingunni sem er alls um 5 x 7 m. Hún er vestast. Gamli bærinn var uppistandandi að hluta til 1926 og var lítill, handgrafinn kjallari undir baðstofu. Vestur af húsunum er garður, ógirtur, og svolítið af trjám í honum.

Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1920

ÁR-435:002 heimild um útihús 64°00.582N 20°55.374V

Skv. túnakorti frá 1920 stóð stakt útihús fast austan við bæjarhúsin.

Nú er þar slétt malarplan með rauðamöl austan við íbúðarhús.

Ekkert sést til útihússins. Halldóra Bjarnadóttir kannast við að kofi hafi verið austan bæjar, fyrir austan hlað og gæti það átt við annaðhvort 002 eða 003.

Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1920

ÁR-435:003 heimild um útihús 64°00.591N 20°55.357V

Skv. túnakorti frá 1920 stóð útihús í túni um 20 m austan við bæ.

Nú sléttað hlað, lagt rauðamöl, milli golfskála og íbúðarhúss.

Ekkert sést til útihússins. Halldóra Bjarnadóttir kannast við að kofi hafi verið austan bæjar, fyrir austan hlað og gæti það átt við annaðhvort 002 eða 003.

Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1920

ÁR-435:004 Lambhús

klettur heimild um lambhús

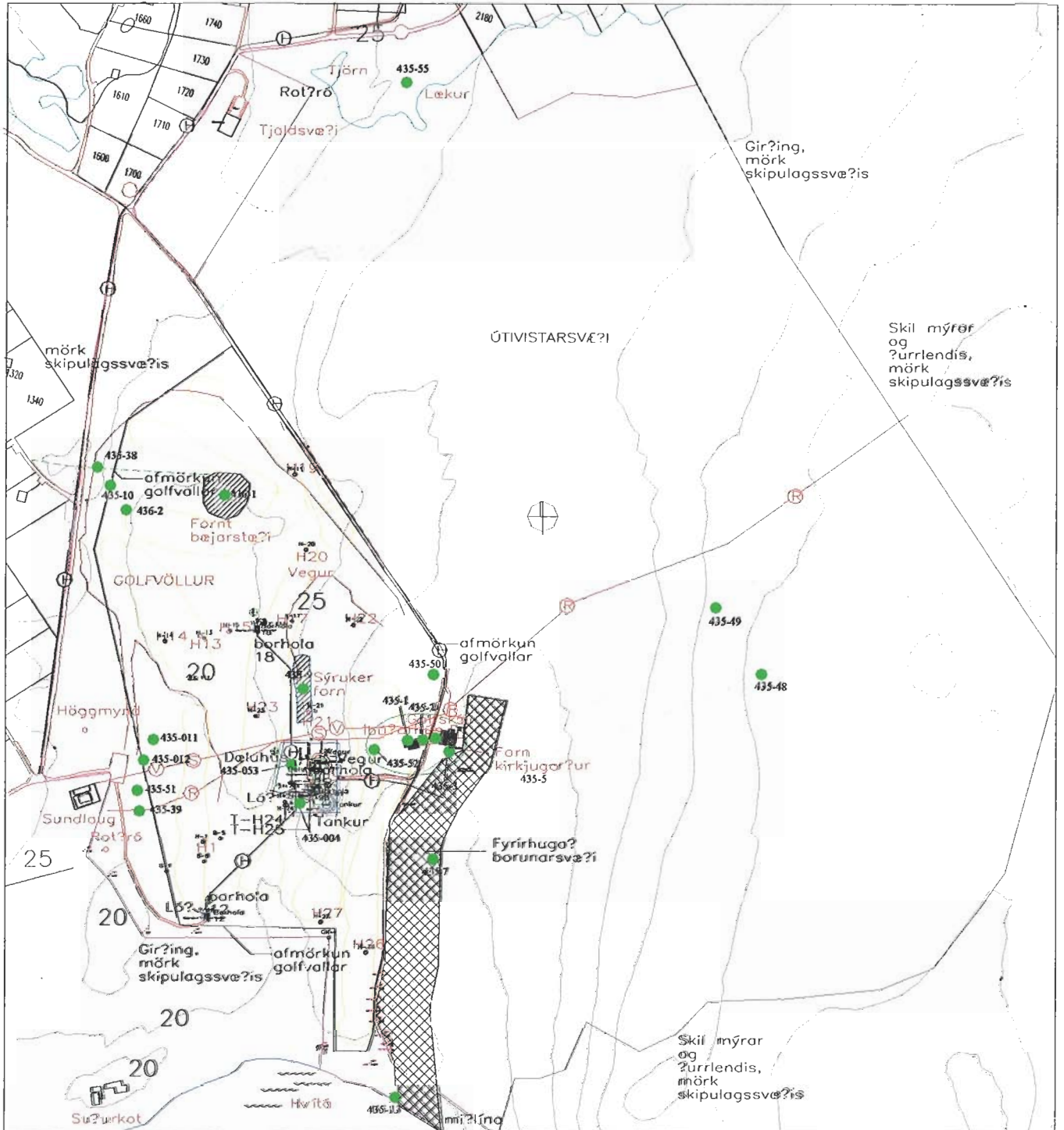
64°00.524N 20°55.608V

"Klettarnir vestan í suðurtúni Lambhús-klettur", segir í örnefnaskrá. Á túna-korti er sýnt hús einmitt á þessum stað og mjög líklegt að um sama hús sé að ræða. Klettarnir eru suðvestur af bæ, á öslegnu svæði milli

golfbrauta. Stórgrýti og klettur í halla mót vestri. Húsin hafa að líkindum staðið í grónum slakka fyrir neðan, þar er nú sléttað tún. Engar byggingarleifar eru sjáanlegar.

Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1920; Ö-Öndverðarnes, 1

Deiliskipulagskort frá Batteríinu ehf. Fornleifastaðir eru merktir inn með grænu og grænn hringur dreginn um helsta hættusvæðið.

ÁR-435:005 *Kirkjuhóll* heimild um legstað 64°00.582N 20°55.334V
"Austan við húsið er hóll, sem Kirkjuhóll heitir. Þar stóð bænahús til forna. Þar markar fyrir kirkjugarði og leiðum. Mannabein hafa fundizt austan við afmarkaðan kirkjugarð", segir í örnefnaskrá. Nú stendur golfskálinn á Kirkjuhól norðanverðum, 20-30 m austan við íbúðarhús. Hóll sem í raun hefur verið áfastur bæjarhól. Á honum golfskáli en suður af honum er ferköntuð upphækkun. Suður af henni er dálítill trjálundur. Ferköntuð upphækkun beint sunnan við golfskála en ekki sér móta fyrir veggjum. Austur af er gróinn slakki, þar er súrheysturn sem aldrei var notaður. Áletruð hella til minningar um kirkjuna er í norðvesturhorni upphækkunar. Eitt sinn komu upp mannabein úr hólum þegar átti að grafa þar kartöflugeymslu. Strax var tyrft yfir þau aftur, enda sóttu hundar í að naga beinin. Þegar Kristín Halldórsdóttir fluttist frá Öndverðarnesi upp úr 1950 var kirkjugrunnurinn sem og kirkjugarðurinn enn óspilltur af manna höndum. Var það ósk hennar að svo yrði áfram og girti hún gamla kirkjugarðinn af. Síðari ábúandi var ekki fylgismaður minjaverndar. Hann byggði útihús og súrheysturn (nú eru þessar byggingar golfskáli) nánast ofan á kirkjugarðinum og spændi hreinlega upp beinum við framkvæmdirnar. Hann varð aldrei vinsæll af samsveitungum sínum.
Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 1

ÁR-435:007 *Móholt* frásögn mógrafir 64°00.515N 20°55.328V
"Holtið sunnan við túnið heitir Fótarholt, stundum var það kallað Móholt. Þar var oft þurrkaður mór", segir í örnefnaskrá. Mógrafirnar sjálfar voru í mýri sem var austan við suðurtúnið. Nú eru þar framræst stykki með skurðum á milli. Ekki sést til mógrafa.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 1

ÁR-435:009 *Sýruker* örnefni 64°00.628N 20°55.556V
"Hæsti hluti á vesturtúninu heitir Kaldrani. Sýruker er vestan í brekkunni", segir í örnefnaskrá. Í annarri örnefnaskrá segir: "Þar er klöppuð all stór hola ofan í þursabergsklöppina, sem Sýruker heitir, er nú all sprungið og ekki nothæft, enda ekki lengur not fyrir það." Sýrukerið sést enn um 150 m norðvestur frá bæ. Ósleginn blettur á golfvelli, í brekku sem hallar mót vestri. Sýrukerið er nálægt því að vera ferkantað, um 2 x 1,5 á stærð og dýptin allt að 1 m. Botn þess sem og bakkar eru nú vel grónir en veggirnir berir að innanverðu. Klöppin sem kerid er höggvið í er ekki mikið stærri en það sjálft.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 1; Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1

ÁR-435:010 *garðlag túngarður* 64°00.674N 20°55.848V
Enn er mikið uppistandandi af túngarði Öndverðarness. Hann er einkum sjáanlegur norðan við tún það sem tilheyrði Norðurkoti sem og vestan við túnið. Fyrrum tún en nú rennisléttur golfvöllur. Utan túns er yfirleitt uppgróið hraun eða móaþýfi. Garðurinn sést fyrst norðan túns en vestan við heimkeyrsluna að Öndverðarnesi, er á þeim slóðum mikið uppgróinn og ógreinilegur. Eftir tæpa 100 m fer að sjást mikið grjót og víðast hvar er garðurinn lítt gróinn en sumsstaðar hruninn að einhverju leyti, hleðslur þó allt að 6 umför. Sveigir til suðurs eftir 2-300 m, heillegri eftir því sem sunnar dregur. Um miðbik vesturlanghliðar eru tvö samliggjandi réttarhólf samhlaðin garðinum, líklega náthaggar. Þeim er þokkalega viðhaldið, enda hluti af umgjörð golfvallarins. Á örnefnakorti jarðarinnar er annað hólfið nefnt gerði en hitt fjárrétt, ekki ljóst hvort um sérheiti er að ræða. 100-200 m sunnar skiptist garðurinn í tvennt og liggur vestari hlutinn í átt að Suðurkoti, þannig eru túngarðar Öndverðarness og Suðurkots samtengdir. Á þessum spotta er enn lítil rétt sambyggð garði, skráð sér nr. 012 Austari hluti garðsins liggur áfram til suðurs en hverfur að lokum.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 1; Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1

ÁR-435:011 *Volgibrunnur* heimild um vatnsból 64°00.598N 20°55.756V
"Vestan í brekkunni er hæðarbunga nokkur, sem Háimói heitir. Voru þar klofháar þúfur áður, en sléttað var. Volgibrunnur er í hraunkrikanum vestast í dalnum. Þar var volgt vatn, sem notað var frá Öndverðarnesi til þvotta, en rennsli, sem rann af túnunum, hefir runnið í hann og fyllt hann upp, því nú er hann horfinn", segir í örnefnaskrá. Annars staðar segir: "Og kennt var um jarðskjálftum 1896." Volgibrunnur er rúma 200 m vestur af bæ, skammt austur af rétt sem er sambyggð túngarði. Rækilega sléttaður golfvöllur allt í kring en líklega hefur brunnurinn verið á ósléttu svæði um 35 m norður af hól 3.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 1; Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 2

ÁR-435:012 Réttarhóll örnefni

64°00.606N 20°55.847V

"Upp í hraunbrúninni, nokkru fyrir sunnan Volgabrunn, er lítill hóll, sem heitir Réttarhóll", segir í örnefnaskrá. Á hólnum er enn rétt. Hún er sambyggð túngarði, skammt frá þar sem hann skiptist og annar hluti hans liggur í átt til Suðurkots. Gróið hraun vestan túns. Trjágróður nokkur, t.d. er stórt grenitré í einum dilk réttarinnar. Lítil rétt sem skiptist í 4 hólf. Grjóthlaðin en veggir hrundir að nokkru leyti. Stærsta hólfíð er syðst og svo þrjú minni samhliða gegnt því. Svo virðist sem rekið hafi verið inn í stóra hólfíð sunnan megin og e.t.v. að austan líka.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda**Heimildir:** Ö-Öndverðarnes, 2**ÁR-435:013** frásögn þvottastaður

64°00.347N 20°55.485V

Ull var þvegin niður við Hvítá beint suður af bænum, gegnt langri eyju sem þar er skammt undan landi. Golfvöllur nær næstum að ánni, þá kemur 20-30 m breiður grasbakki utan vallar. Sumsstaðar er sand- eða malarrönd meðfram vatninu.

Ekki sjást hlóðir eða annað manngert.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda**Heimildir:** Ö-Öndverðarnes, 2**ÁR-435:038 Markagarður** garðlag vörslugarður

64°00.717N 20°55.932V

"Þar [í Selvík] endar hið mikla mannvirki, Markagarðurinn á milli Öndverðarnes og Norðurkots", segir í örnefnaskrá. Ennfremur segir: "Þá skulum við færa okkur austur á bóginn og taka fyrir Miðhraunið vestur af Öndverðarnesi og byrja á hinum svokallaða Markagarði, sem enginn veit, hver byggt hefur, en hann er mjög gamall, víða siginn í jörð, en ekki mun hann byggður sem markagarður, heldur sem varnargarður til að girða af ærið stórt og vel gróið skógarland, enda er hann ekki markagarður, þegar kemur heim að bæjum, því þar gildi hann sem túngarður, enda var honum þar haldið við til skamms tíma, hlaðinn upp á ári hverju, og var hann þar svo hár, að sauðfé fór ekki mikið yfir hann. Hann hefir að líkindum verið hlaðinn áður en Norðurkot var byggt og látinn þá gilda sem markagarður, er því var úthlutað land af Öndverðarnesinu. En í Öndverðarnesi bjó Margrét dóttir Odds biskups í Skálholti. Hann flutti mikið grjót að Skálholti, en af því gizkuðu menn á, að hún Margrét hefði lært það í Skálholti að nota grjót til bygginga. [...] Sem sagt, það veit víst enginn, hver hlóð þennan Markagarð, eða hvenær hann var hlaðinn. En hann hefir verið hlaðinn fyrst af öllu til að girða nesið af. Það var ekki lítil þægindi að hafa svo stórt land og gott, afgirt, þar sem fénaður gat verið allt árið. Þess fyrir utan átti Öndverðarnesið stórt land utan girðingar. Garðurinn var 4 km á lengd og mannhæðar hár. Hefir hann verið mikið mannvirki og lá úr Álftavatni í Hvítá." Garðurinn sést hvergi skýrt Selvíkurmegin, enda gróður þar mikill og þéttur. Garðurinn sést hinsvegar vel í námunda við norðurhluta túngarðs um Öndverðarnes. Frá Öndverðarnesafleggjara liggur vegur til vesturs með norðurhluta túngarðsins. Honum er fylgt 2-300 m. Á þeim stað er upphafsflöt á golfvellinum sunnan vegarins og þar hjá lítill steinbekkur. Þar á garðurinn upptök sín og sést, ef vel er að gáð norðan vegarins, liggur til norðurs.

Uppgróið og fremur flatt hraun, hér ekkert kjarr en mikill mosi.

Garðurinn er gjörsamlega útflattur og gróinn þykku mosalagi og sumsstaðar lyngi. Því er hann lítt áberandi. Einna greinilegastur er hann næst veginum en hverfur undir sumarbústað um 100 m norðar. Eftir það er hann vart greinanlegur. Allt að 4 m breiður, líklega hefur hleðslan aðeins verið einföld. Þó virðist smádæld í miðju sem gæti bent til að hleðsla hafi verið tvöföld. Oddur Sveinbjörnsson er uppalinn í Norðurkoti og nálægt 1930 gerði hann sér oft að leik að ganga eftir garðinum, fylgja honum eftir. Hann telur að hann hafi sigið mikið síðan það var. Ljóst er að fjölmargir sumarbústaðir hafa verið byggðir á eða við garðinn auk þess sem haft er eftir heimildamanni að hann liggur undir veginum við gatnamótin á Grímsnesvegi og Álftavatsvegi.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda**Heimildir:** Ö-Öndverðarnes, 8-9**ÁR-435:039 Hákarlsbyrgi** heimild um hjall

64°00.506N 20°55.800V

"Vestan við túngarðinn er grjóthæð, sem Hákarlsbyrgi heitir; er talið, að þar hafi verið verkaður hákarl", segir í örnefnaskrá. Vestan við túngarðinn, örlítið sunnar en beint vestur af bæ, er fremur lítil og lág hæð en þó greinileg, með hraungrýti. Vel grónir en grýttir slakkar vestan við túngarð. Rafmagnslína að Öndverðarnesi liggur yfir hæðina frá vestri til austurs. Sundlaug múrara er um 100 m norðaustar.

Mikið hraungrýti á hól. Sumsstaðar standa steinar upp á rönd og virðist ekki útilokað að grjót hafi verið flutt á staðinn.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda**Heimildir:** Ö-Öndverðarnes, 9

ÁR-435:048 gata leið 64°00.858N 20°54.672V
Á örnefnakorti er sýnd gata til austurs frá vatnsbóli sem er uppi á hæð beint fyrir austan Öndverðarnes. Birkigrónir móar. Gatan sést greinilega. Hún liggur í gegnum kjarrið frá suðausturhorni vatnsbóls og er hægt að rekja hana 100-200 m uns girðing kemur þvert á, líklega landamerkjagirðing milli Snæfoksstaða og Öndverðarness. Handan girðingar er hún töluvert óskýrari, enda haldið við af hrossum Öndverðarnesmegin. Líklegt að þetta sé gamla kirkjugatan að Snæfoksstöðum.
Heimildir: Ö-Öndverðarnes, 11; Örnefnakort Öndverðarness

ÁR-435:049 gata leið 64°00.951N 20°54.814V
Á örnefnakorti er sýnd Kirkjugata, liggur til norðausturs frá norðausturhorni vatnsbóls sem er uppi á hæð austan Öndverðarness. Birkigróinn mói. Gatan er greinileg en sundurgrafin af vatni og nokkuð blásin. Liggur til austurs að girðingu sem kemur þvert á, líklega markagirðingu. Sennilega er þetta kirkjugata að Klausturhólum.
Hættumat: engin hætta

ÁR-435:050 *Ámundatættur* heimild 64°00.654N 20°55.359V
"Austasti hluti [Norðurtúns] heitir Köldukinn, nyrzt í því eru Ámundatættur", segir í örnefnaskrá. Tóftirnar eru einnig sýndar á örnefnakorti, um 100 m norðaustan við bæjarhól, þar sem túnið teygir sig í austur og heimreiðin liggur fast meðfram því. Sléttað tún, nú golfvöllur. Skammt sunnar eru fótoltamörk. Ámundatættur eru alveg horfnar en Halldóra Bjarnadóttir taldi sig muna eftir tóftabrotum. Hún telur að þar hafi verið þurrabúð Ámunda nokkurs.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1

ÁR-435:051 *Geitaborg* tóft 64°00.537N 20°55.775V
"Í hraunkantinum norður af Dalkrika markar fyrir ofurlitlu tóftarbroti, sem Geitaborg heitir", segir í örnefnaskrá. Borgin er einnig merkt á örnefnakort, 100-200 m beint austur af sundlaug múrara og um 10 m vestan við golfvöll. Þar er tóft sem gæti verið Geitaborg. Uppgróið hraun. Hraungrýttistöft, alveg hrúin og mosagróin. Virðist L- laga. Einn veggur stendur að nokkru leyti, 5-6 umför grjóts. Ekki sjást dyr. Stærð um 10 x 3 m.
Hættumat: hætta vegna framkvæmda
Heimildir: Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1

ÁR-435:052 heimild um traðir 64°00.577N 20°55.482V
"Vestur af bæjarhúsunum voru traðir, sem náðu nokkuð niður í brekkuna og voru notaðar til allrar aðalumferðar til varnar heimatúni að vori til og sumri", segir í örnefnaskrá. Traðirnar eru sýndar á túnakorti, lágu til vesturs frá bæ. Sléttur golfvöllur. Þegar vestar dregur tekur við brekka mót vestri, óslegin. Traðirnar horfnar með öllu, líklega jafnaðar út.
Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda
Heimildir: Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1; Túnakort 1920

ÁR-435:053 heimild um brunn 64°00.555N 20°55.598V
"Neðst við traðarkjafinn er brunnur um 2 m djúpur, og var það aðal vatnsbólið í Öndverðarnesi jafnvel um aldiraðir. Var oft erfitt að sækja vatn þangað í miklum snjóum á vetrum í þungum tréftötum, þótt aldrei nema þær væru bornar í grind (vatnsgrind)", segir í örnefnaskrá. Brunnurinn var neðst í brekkunni vestan bæjar. Gróin brekka, fyrir neðan hana kvos sem nú er hluti af golfvelli. Brunnurinn er horfinn.
Hættumat: stórhætta vegna framkvæmda
Heimildir: Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 1-2

ÁR-435:055 *Gerði* tóftir+garðlag fjárhús 64°01.034N 20°55.539V
Á örnefnakorti er merkt "Gerði" tæpa 700 m NNA af Öndverðarnesbænum. Það er skammt norður af Kattargjá en suðaustur af Borgarhólum. Stór og sléttur grasbali vestan undir hraunbrún. Lækur rennur um hann miðjan. Á þessum stað sjást a.m.k. þrjár tóftir auk grjóttgarðs sem umlykur þær á tvo vegu, alls er svæðið nálægt 100 x 100 m. U.þ.b. á miðju svæðinu er tóft, 7 x 4 m, sem gæti verið einfalt fjárhús. Hvorki hlaða né garðar, snýr SA-NV með dyr suðaustan til. Tóftin er algróin, hæð veggja um 1 m. 40 m suðustar, fast vestan undir hraunbrúninni er önnur einföld tóft, 6 x 3 m, grjóthlaðin og veggir virðast aldrei hafa verið háir. Lítið gróin, dyr snúa í vestur, frá hraunbrúninni. Þetta er hugsanlega aðhald af einhverjum toga. Um 40 m suðvestur af fyrrnefndu tóftinni er sú þriðja, gæti verið sú elsta á svæðinu. Einföld, snýr N-S með inngang í norður. Stærð um 4 x 2,5 m, veggir mjög sokknir og mosavaxnir. Beint suður af þessari tóft er mjög stórbýft og gæti leynst þar

fleira. Grjótgarðurinn afmarkar svæði sem er a.m.k. 100 x 100 m. Hann er einfaldur og allsstaðar hruninn en ekki algróinn. Hann sést vel með norðurhliðinni, svo uppi á hraunbrúninni til suðurs en hverfur við Kattargjá. Sést aftur suður af gjánni og liggur þá í norðvestur. Vegur að sumarbústöðum er fast norðan Gerðis og hefur ekki miklu mátt muna að garðurinn skemmdist.

Hættumat: hætta vegna ábúðar

Heimildir: Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, 3

ÁR-436 Norðurkot

Hjáleiga frá Öndverðarnesi, 12 ½ hdr. 1847. 1708: "Nordurhiáleiga, annað eyðiból, bygt í heimalandi fyrir elstu manna minni, lagðist í auðn í næstliðnum fardögum." JÁM II, 351. Í eyði frá 1938.

1918: Tún 5 ha, þar af slétt um 4/5. Garðar 762 m².

"Landamerki á milli Norðurkots annars vegar og Miðengis og Snæfoksstaða hins vegar, úr miðjum Vaðlæk sjónhendingu í Forklökk, í þúfu á Finnheiði, í þúfu á Kolgrafarhól, í vörðu á Svönkuhrauni, í þúfu á Skógarholti. En þar koma þrjú lönd saman, Norðurkots, Snæfoksstaða og Öndverðarness." Ö-Norðurkotslandareign, I

"Öndverðarnes-Norðurkot stóð í dalverpi norður af Öndverðarnesbænum og var hjáleiga þaðan. Jörðin var 12 hundruð að fornu mati og tæpur þriðji partur af Öndverðarnestorfunni allri. Landið er kjarri vaxið hraun vestur að Álftavatni. [...] Byggð lagðist niður í Norðurkoti 1938 er síðasti bóndinn þar, Sveinbjörn Jónsson, fór að Snæfoksstöðum. Skömmu síðar voru öll hús rifin og jöfnuð við jörðu. Norðurkot var lagt undir Öndverðarnes I enda komið í eigu búenda þar. Landið er núna að mestum hluta sumarhúsabyggð." Sunnlenskar byggðir III, 143.

ÁR-436:001 *Norðurkot* bæjarhóll bústaður

64°00.777N 20°55.673V

"Norðurkotsbærinn stóð í miðjum túnslakkanum nokkru fyrir norðan Öndverðarnesbæinn", segir í örnefnaskrá. Norðurkot var rúma 400 m norður af Öndverðarnesi (ÁR-435:001). Tún bæjanna tveggja lágu saman.

Ósleginn blettur í sléttuðum og slegnum golfvelli. Bærinn hefur staðið í lægð, land hækkar nánast til allra hliða. Óslegni bletturinn er um 50 x 50 m. Hann er fremur ósléttur og gras mjög hátt, tóft samt sem áður ekki greinileg en grjót er víða. Halldóra Bjarnadóttir taldi líklegt að einhverntíma hefði verið sléttað yfir. Hólmyndun engin.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1918

ÁR-436:002 heimild um útihús

64°00.763N 20°55.893V

Skv. túnakorti frá 1918 stóð útihús um 100 m vestur af Norðurkoti. Halldóra Bjarnadóttir mundi eftir húsi eða tóft þar, nálægt túngarði.

Nokkuð þýfð og óslétt brekka upp að túngarði, hallar mót austri.

Sumsstaðar grjót í brekkunni en engin tóft sjáanleg.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda

Heimildir: Túnakort 1918

4. Niðurstöður

Alls eru 22 þekktir minjastaðir inni á deiliskipulagsreitnum. Þar af eru þrír á svæði þar sem engar framkvæmdir eru fyrirhugaðar að svo komnu; það eru Gerði (435-055) og tvær gamlar kirkjugötur (435-048 og 435-049).

Nokkrar minjar á svæðinu eru þegar horfnar, yfirleitt vegna túnasléttunar eða annarra framkvæmda í búskap. Þetta eru þrjú útihús (435-002, 435-003 og 435-004), tveir brunnar (435-011 og 435-053) og leifar íveruhúss, líklega þurrabúðar (435-050). Samt sem áður verður að fara með gát þegar jörð er raskað í námunda við þessa staði því oft geta hleðsluleifar leynst undir yfirborði þótt ekkert sjáist ofanjarðar.

Merkastur minjastaða á deiliskipulagsreitnum er vafalaust bæjarhóllinn (435-001) þar sem núverandi íbúðarhús og golfskáli standa. Þar hefur Öndverðarnesbærinn staðið um aldir og austan hans kirkja og kirkjugarður að fornu. Kirkjan var löngu niðurlögð árið 1708.¹ Í bæjarhólnum leynast vafalítið minjar um búsetu manna í Öndverðarnesi um aldir þótt honum hafi nokkuð verið raskað við byggingar og vegagerð eftir 1950. Þegar húsið, sem nú er golfskáli, var byggt um 1950 kom upp mikið af mannabeinum úr kirkjugarðinum. Túngarðurinn umhverfis túnið, sem nú er golfvöllur, er einn sá heillegasti í öllu Grímsnesi. Við hann vestanverðan eru hlaðnir náttthagar og réttir sem yfirleitt eru hluti af umgjörð golfvallarins.

Þær minjar sem helst eru í uppnámi eru eftirfarandi:

- Bæjarhóll (435-001), útihússtæði á honum (435-002 og 003) og forn kirkjugarður (435-005) vegna borunar austan við golfskálann.
- Útihússtæði (435-004), brunnstæði (435-053) og vesturhluti traða (435-052) lenda líklega inni á athafnasvæði fyrirhugaðs dæluhúss.
- Mógrafir (435-007) og þvottastaður (435-013) vegna tilraunaborana.

Að lokum ber að ítreka að hér eru eingöngu taldir upp þeir minjastaðir á svæðinu sem þekktir eru í seinni tíð. Alltaf má eiga von á að rekast á fornminjar við jarðrask hjá gömlum bæjar- og túnstæðum eins og í Öndverðarnesi. Skv. lögum ber skylda til að tilkynna óvænta fornleifafundi til Fornleifaverndar ríkisins.

5. Tillaga um aðgerðir

- Lagt er til að samráð verði haft við Fornleifavernd ríkisins þegar borað verður austan golfskála, fast upp við hinn forna kirkjugarð og bæjarhól.
- Lagt er til að ítrústu varkárni verði gætt við framkvæmdir á fyrirhuguðu dæluhússtæði og að útihússtæði, brunnstæði og vesturhluti traða verði merktur með flöggum, eða gerð könnunarrannsókn á þeim stöðum í samráði við FVR ef fyrirsjáanlegt er að þar verði gert jarðrask sem spillt gæti þessum minjum.
- Gæta þarf þess að raska ekki túngarði meira en orðið er.

¹ Sbr. Jarðabók Árna og Páls (JÁM), II. bindi.

Heimildir

JÁM: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín*, II. Árnessýsla, Kaupmannahöfn 1921.

JJ: J. Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*. Kaupmannahöfn 1847.

DI: *Íslenzkt fornbréfasafn I-XVI*, Kaupmannahöfn/Reykjavík 1857-1972.

Sunnlenskar byggðir III. Búnaðarsamband Suðurlands 1983.

Túnakort af Öndverðarnesi og Norðurkoti 1918. Þjóðskjalasafn Íslands.

Ö-Norðurkotslandareign: Örnefni í Norðurkotslandareign, Ragnar Bjarnason skráði 1971.

Örnefnastofnun Íslands.

Ö-Öndverðarnes: Örnefni í Öndverðarnesi, Árni Jónsson skráði, afhent Örnefnastofnun 1970.

Örnefnastofnun Íslands.

Örnefnakort Öndverðarnes: Loftmynd af jörðinni með helstu örnefnum merktum inn á.

Örnefni í Öndverðarnesi, Grímsnesi, Ragnar Bjarnason skráði 1971. Örnefnastofnun Íslands.